
ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 316.454.5::159.923-049.2

ПРОЦЕС ПЕДАГОГІЧНОЇ ВЗАЄМОДІЇ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ ОСОБИСТОСТІ

Антоненко І.Ю.

I. Вступ

Механізми психологічного захисту функціонують у повсякденному досвіді будь-якої людини й залишаються при цьому мотивом поведінки, прихованим від нього самого і від недосвідченого спостерігача. Психологічний захист є однією із найбільш суперечливих властивостей у структурі особистості, оскільки одночасно сприяє як стабілізації, так і її дезорганізації особистості.

Наш інтерес до проблеми психологічного захисту особи зумовлений певними причинами.

По-перше, не можна вважати задовільною ситуацію теоретичного й емпіричного дослідження відповідного феномена. У цій сфері створено праці, та й ті переповнені невизначеностями й суперечностями. Навіть ті психологи, які роблять спробу створити стійку теоретичну базу для дослідження психологічного захисту, стикаються з проблемою експериментальної перевірки висунутих положень, оскільки дотепер не існує цілісних методів вивчення вказаної ознаки особистості. І це друга причина звернення до досліджуваної проблеми.

Третя причина полягає в тому, що істотною стороною розуміння будь-якого особового феномена є уявлення про закони його формування в онтогенезі. Більшість наукових положень щодо цього процесу, які зустрічаються в науковій літературі, є наслідком гіпотетичних міркувань авторів, а не результатом експериментальної перевірки.

Варто додати, що психологічний захист у дитячому віці, тобто на етапі становлення особистості, практично не піддавався систематизованим дослідженням з часів А. Фрейд.

Проте, незважаючи на всі прогалини в теорії і дослідженнях, дійсна психологічна практика постійно посилюється то на неефективний психологічний захист як причину порушень психічного здоров'я і дезадаптації особистості в соціумі, то, навпаки, на недостатню психологічну захищеність як чинник того самого. Про необхідність відповідних психокорегувальних заходів ідеться в індивідуальній і груповій психоте-

рапії [7; 17; 18], тренінговій роботі [8], практиці сімейного консультування й сімейної психотерапії [25]. Очевидно при цьому, що неоднозначність і плутанина в теоретичних трактуваннях не сприяють вирішенню відповідних проблем на практиці. Таким чином, невідповідність між пропозицією теоретиків і попитом практиків стала ще однією причиною дослідницького інтересу до зазначеної проблеми.

Спираючись на висловлені вище зауваження та зважаючи на реальний практичний запит, проблему психологічного захисту без перебільшення можна вважати однією з неопрацьованих у психології особистості. Саме цій актуальній науковій проблемі присвячена наша стаття.

II. Постановка завдання

Метою статті є визначення проблеми адаптивного потенціалу психологічного захисту в процесі педагогічної взаємодії як феномена, що стоїть на межі свідомого і несвідомого, норми й патології.

III. Результати

Вирішення питання про позитивний або негативний ефект механізмів психологічного захисту представлено в науковій літературі досить суперечливо. З одного боку, незмінно підкреслюється їх оберігаючий характер (допомагають налагодити стосунки з оточенням [6], попередити дезорганізацію й розлад поведінки [3; 13], підтримують нормальний психічний статус [22]. З іншого боку – за поняттям механізмів психологічного захисту закріпилися й такі руйнівні характеристики, як неадекватні способи адаптації [19], що зумовлюють патологічні комунікації [26], які ослаблюють реальний контакт особистості з дійсністю, що збіднює розвиток особистості [20], і навіть сприяє становленню девіантної поведінки [5].

Суперечливість функцій психологічного захисту підкреслено Р. Грановською: "Сприяючи адаптації людини до свого внутрішнього світу й психічного стану (оберігаючи прийнятний рівень власного достоїнства), вони можуть погіршити пристосованість до зовнішнього соціального середовища" [4, с. 271].

Наявність таких протиріч приводить до переконання, що одним із важливих напрямів дослідження психологічного захисту особистості є спроба визначити критерії й умови конструктивного функціонування механізмів психологічного захисту. Це дасть змогу внести достатню визначеність у проблему їх ефективності.

Доцільно почати вирішення зазначеної проблеми одного з основних постулатів гуманістичної психології, відповідно до якого психіка в цілому, і особистість у тому числі, носять споконвічно конструктивний характер. На думку Г. Олпорта, особистість, яка нормально функціонує, виявляє "найсильніше прагнення до пошуку й змогу розв'язувати все більш важкі проблеми" [2, с. 3]. А. Маслоу й К. Роджерс розглядають як базову тенденцію до самоактуалізації й самовдосконалення [24]. Особистість, дотримуючись закону самозбереження, на будь-якому рівні усвідомлення прагне до максимально конструктивного рішення, що не означає, звичайно, що результат також буде максимально ефективним.

А. Маслоу вважає критеріями конструктивних реакцій детермінацію їхніми вимогами соціального середовища, спрямованість на розв'язання певних проблем, однозначну мотивацію й чітке уявлення щодо мети, усвідомленість поведінки, наявність у прояві реакцій певних змін внутрішньоособистісного характеру й міжособистісної взаємодії. Ознаками неконструктивності, з цього погляду, є агресія, регресія, фіксація тощо. Ці реакції не усвідомлюються й спрямовані на вилучення неприємних переживань зі свідомості, реально не вирішуючи самих проблем. Механізми психологічного захисту, на думку А. Маслоу, не можуть бути конструктивними. Однак, незважаючи на свою основну неконструктивність, у ряді випадків (наприклад, в умовах дефіциту часу й інформації) ці реакції відіграють роль дієвого механізму самопомогі.

Аналізуючи проблеми адаптації, А. Реан розглядає, наприклад, такий механізм самопомогі: "...екстернальність, будучи менш ефективним особистісним конструктом (стратегією), ніж інтернальність, у певних умовах стає необхідною. У деяких ситуаціях (перебільшення неуспіхів, невдач, провалів) формується так звана захисна екстернальність, що дає особистості змогу зберегти самовизнання, самоповагу й досить прийнятну самооцінку" [10, с. 76].

Багато дослідників теорії особистості [12; 24; 27] вбачає у відсутності психологічного захисту критерій особистісної зрілості, поряд з такими факторами, як самототожність, самоідентичність, конгруентність Я-досвіду [20]. Водночас клінічна психологія пов'язує недостатню психологічну захищеність із утворенням невротичних симптомів [16; 18] і психосоматичних порушень [3]. Згідно з Е. Еріксоном, недоста-

тня психологічна захищеність індивіда стає однією з причин конфлікту особистості й соціуму.

Психологічний словник [9] визначає психологічну захищеність як відносно стійке позитивне емоційне переживання й усвідомлення індивідом можливості задоволення своїх основних потреб і забезпеченості власних прав у будь-якій, навіть несприятливій ситуації, при виникненні обставин, які можуть блокувати або ускладнювати їх реалізацію. Психологічна захищеність виявляється в почутті належності до групи, адекватній самооцінці, реалістичному рівні домагань, схильності до надситуативної активності, адекватній атрибуції відповідальності, відсутності підвищеної тривожності, неврозів, страхів тощо. Фактично перелічені всі ознаки соціально-адаптованої особистості, одним із шляхів досягнення якої, на основі вищесказаного, варто вважати застосування механізмів психологічного захисту. Отже, адаптованість особистості, а саме, адаптивний характер реагування може розглядатися як критерій ефективного функціонування психологічного захисту. Аналогічне подання висловлює І. Дерманова, що вбачає у психологічному захисті "не тільки досить широко спостережуваний феномен, а й рівноцінний спосіб адаптації, і якщо він не стає єдиним, то неправомірно приписувати йому клінічний характер" [6, с. 66]. Це означає, що якщо використання особистістю механізмів психологічного захисту приводить до успішної соціально-психологічної адаптації (внутрішньої й зовнішньої), то ми можемо говорити про конструктивний характер цього захисту, оптимальний рівень її функціонування. Зупинимось на цьому критерії докладніше.

Якщо розглядати соціальну адаптацію як стійку рівновагу між особистістю і вимогами зовнішнього середовища (найближче до такого розуміння відповідного явища представники психоаналітичної орієнтації, то зміст процесу адаптації може бути описаний узагальненою формулою: "конфлікт – тривога – захисні реакції" або, як у Е. Еріксона: "протиріччя – тривога – захисні реакції індивіда або середовища – гармонійна рівновага або конфлікт" [10]. Очевидно, що при такому погляді на процес і результат адаптації включення особистістю механізмів психологічного захисту неминуче: захисні реакції (як прояв психологічного захисту) активізуються у відповідь на почуття тривоги, що виникає внаслідок порушення рівноваги особистості й середовища. Це сприяє подоланню конфлікту або протиріччя, що в кінцевому підсумку має на меті відновити втрачену або зазначену рівновагу, яка перебуває під загрозою втрати, тобто адаптуватися.

Використання особистістю психологічного захисту нерідко розглядається як спе-

цифічний варіант адаптації. І. Дерманова поряд з такими типами соціальної адаптації як перетворення середовища й востання в нього, виділяє третій тип – відхід із ситуації, що активізується тоді, коли не вдалося реалізувати перші два. Типовий спосіб відходу з реальності автор бачить у підміні її за допомогою різних форм психологічного захисту: "людина не може змінити світ, але він її не влаштовує, і тоді людина змінює його у себе в голові" [6, с. 65].

Р. Грановська вбачає, що специфіка адаптивної ролі захисних механізмів виявляється у тому, що вони "підтримують внутрішній світ людини в певній гармонії із зовнішнім світом не за рахунок активної зміни або перетворення недовліків навколишнього світу..., а за рахунок внутрішніх перебудов, що приводять до усунення зі сприйняття й пам'яті конфліктної і травмувальної інформації" [4, с. 283].

На нашу думку, важко заперечувати споконвічний пристосувальний характер психологічного захисту, оскільки за визначенням він виконує для психіки функцію самозбереження. Здійснюючи адаптивну перебудову сприйняття й оцінки [21], психологічний захист приводить до внутрішньої узгодженості, рівноваги й емоційної стійкості [19], підтримує цілісність самосвідомості [14], без яких у принципі не можна говорити про позитивний результат адаптаційного процесу. Причому, це зауваження стосується не тільки так званих зрілих форм психологічного захисту, до яких за традицією відносять інтелектуалізацію, компенсацію [5; 15; 29; 32], гумор, самоствердження, антиципацію, альтруїзм [31] та деякі інші. Рівною мірою це стосується й найбільш раннього в плані онтогенетичного формування й найменш зрілих механізмів захисту, до яких відноситься, зокрема, заперечення. Багато дослідників поведінки людей у складних стресових ситуаціях [2; 28; 30] вважають заперечення (відмову визнавати реальність, що травмує) одним із розповсюджених прийомів самозбереження, вбачаючи в ньому психологічний бар'єр на шляху руйнівного проникнення трагедії у внутрішній світ людини, у її ціннісно-смыслову концептуальну систему. Заперечення дає суб'єктові змогу малими дозами опрацювати трагічні ситуації, які поступово асимілюються значенневою сферою особистості.

Витіснення виконує свою охоронну функцію, не допускаючи у свідомість бажання, що йдуть врозріз із моральними цінностями, забезпечуючи тим самим пристойність і розсудливість. Проекція й інтроекція забезпечують взаємодію особистості з навколишнім соціальним середовищем, створюють незамінне для процесу соціалізації почуття ототожнення. Сублімація й реактивні утворення також сприяють соціалізації індивіда, завдяки демонстрації й нагромадженню соціально прийняттого досвіду.

Водночас існують думки стосовно того, що при деяких обставинах і зрілі, і незрілі форми психологічного захисту носять деструктивний характер.

Таким чином, більшість авторів обмежується констатацією самого факту неоднозначної й навіть суперечливої ролі захисних механізмів. І лише деякі намагаються окреслити фактори, за умови дії яких "механізми психологічного захисту, що розвиваються в онтогенезі як засіб адаптації й дозволу конфлікту,... можуть забезпечувати прямо протилежний стан дезадаптації й перманентного конфлікту" [5, с. 15]. Як такі фактори Л. Гребенніков [5; 15] розглядає інтенсивність й успішність вирішення ранніх дитячих конфліктів, у ході яких формувалися психологічні захисти, а також рівень складності, усвідомлення й адекватності.

Говорячи про ролі механізмів соціального сприйняття, таких як ідентифікація, стереотипізація, фізіономічна редукція, В. Агеєв [1] підкреслює, що всі ці механізми мають важливе пристосувальне значення як в еволюційному, так і в соціальному значенні. На їхній основі в подальшому надбудовуються більш тонкі й складні механізми. Але всі вони мають свій зворотний бік з відомими обмеженнями. При виході за їхні межі пристосувальна функція змінює свій знак, і зі зручного засобу розуміння ці механізми перетворюються в заслін, який заважає адекватному пізнанню іншої людини.

Аналогічну двополюсність можна відзначити й при розгляді інших психологічних феноменів. Наприклад, агресія задля самозбереження носить конструктивний характер, з метою підтримки соціальних контактів – деструктивний. Складність розпізнання межі між цими полюсами відзначається в ряді досліджень [11, 23].

На нашу думку, доцільно провести в цьому контексті паралель між агресією, механізмами соціального сприйняття й механізмами психологічного захисту особистості. Існують обмеження або рамки, всередині яких психологічні захисти є корисними й, можливо, незамінними, але за межами яких варто говорити лише про їх деструктивний характер.

Розглянемо процес, у якому робота механізмів психологічного захисту сприяє або не сприяє подальшій соціально-психологічній адаптації суб'єкта. На позитивному полюсі функціонування психологічного захисту можна констатувати такі емоційні й когнітивні явища, як зниження або повне зняття страху, тривоги, емоційна стабілізація, збереження почуття власного достоїнства, підтримка внутрішньої несуперечливості оцінок. Усі ці явища передбачають позитивний зміст образу Я-суб'єкта: його самовідчуття, самосприйняття й самооцінку. Тобто можна говорити про успішну внутрішньоособистісну адаптацію (внутрішню адаптацію).

І як результат цього – економія сил, заощадження часу, зняття напруженості, відчуття гармонії з навколишнім світом.

Для того, щоб схема конструктивного функціонування механізмів психологічного захисту стала повною, внутрішньої адаптації недостатньо. Необхідно, щоб був досягнутий певний рівень зовнішньої, власне соціально-психологічної адаптації. Проведений нами аналіз дав змогу виділити кілька умов, що сприяють перетворенню внутрішньої адаптації, досягнутої засобами психологічного захисту, у зовнішню, зокрема такі:

1. Індивідуально-особистісні:
 - гнучкість психологічного захисту (людина має володіти великим арсеналом психологічного захисту, не прибігаючи до ригідного використання одного-двох механізмів у всьому різноманітті життєвих ситуацій);
 - помірна інтенсивність (частота) використання психологічного захисту.
2. Ситуативні:
 - усвідомлення факту використання психологічного захисту й подолання його за допомогою аналізу власної поведінки (розвиток відповідної здатності часто є однією із цілей групової й індивідуальної психотерапії);
 - “вимикання” психологічного захисту за рахунок пом'якшення зовнішніх обставин (наприклад, реванш після невдачі, або зникнення конфліктної ситуації); переключення суб'єкта на адаптивні дії незахисного характеру (наприклад, реальне вирішення проблеми), навіть якщо факт звернення до того чи іншого механізму психологічного захисту у свідомості не відбитий.

При дотриманні зазначених умов на етапі досягнення суб'єктом внутрішньої адаптації механізми психологічного захисту виконують адаптивну функцію. Недотримання відповідних умов різко підвищує ймовірність виявлення дезадаптивної ролі психологічного захисту. Надмірне переключувань суб'єктом реальності сприяє його дереалізації й формуванню неадекватної поведінки, що й породжує конфлікт із середовищем.

При цьому на негативному полюсі функціонування механізмів психологічного захисту з'являються відчуття ізольованості, нерозуміння, ворожості до навколишнього світу, ірраціональні ідеї щодо свого місця в соціумі. На відміну від відповідних емоційно-когнітивних характеристик позитивного полюса, які пов'язані у суб'єкта із благополучним образом самого себе, зазначені характеристики негативного полюса визначають більшою мірою негативний образ соціуму. Як наслідок – зниження активності, зростання психологічної напруженості, ускладнення в розвитку особистості, невротичні розлади, що є ознаками явної дезадаптації особистості.

IV. Висновки

Виходячи із вищевикладеного можна зробити висновок, що детальний аналіз психологічних захистів з точки зору їх адаптивного потенціалу дає змогу розширити погляд на проблему психологічної захищеності особистості й більш повно врахувати особистісні ресурси в процесі соціально-психологічної адаптації.

Література

1. Агеев В.С. Механизмы социального восприятия / В.С. Агеев // Психол. журнал. – 1989. – Т. 10. – № 2. – С. 63–70.
2. Анциферова Л.И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита / Л.И. Анциферова // Психол. журнал. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С. 3–18.
3. Бассин Ф.В. Проблема психологической защиты / Ф.В. Бассин, М.К. Бурлакова, В.Н. Волков // Психол. журнал. – 1988. – Т. 9. – № 3. – С. 79–86.
4. Грановская Р.М. Элементы практической психологии / Р.М. Грановская. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. – 650 с.
5. Гребенников Л.Р. Механизмы психологической защиты: генезис, функционирование, диагностика: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / Л.Р. Гребенников. – М., 1994. – 202 с.
6. Дерманова И.Б. Типы социально-психологической адаптации и комплекс неполноценности / И.Б. Дерманова // Вестник СПбГУ. Серия 6. – 1996. – Вып. 1. – С. 59–68.
7. Карвасарский Б.Д. Психотерапия / Б.Д. Карвасарский. – М.: Медицина, 1985. – 304 с.
8. Петровская Л.А. Теоретические и методологические проблемы социально-психологического тренинга / Л.А. Петровская. – М., 1982.
9. Психология: словарь / [под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского]. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
10. Реан А.А. К проблеме социальной адаптации личности / А.А. Реан // Вестник СПбГУ. Серия 6. – 1995. – Вып. 3. – № 20. – С. 74–79.
11. Реан А.А. Агрессия и агрессивность личности / А.А. Реан // Психол. журнал. – 1996. – Т. 17. – № 5. – С. 3–18.
12. Роджерс К. О групповой психотерапии: пер. с англ. / К. Роджерс. – М.: Гиль-Эстель, 1993. – 224 с.
13. Ротенберг В.С. Психологические проблемы психотерапии / В.С. Ротенберг // Психологический журнал. – 1986. – Т. 7. – № 3. – С. 111–118.
14. Ротенберг В.С. Поисковая активность и адаптация / В.С. Ротенберг, В.В. Аршавский. – М.: Наука, 1984. – 193 с.

15. Романова Е.С. Механизмы психологической защиты. Генезис. Функционирование. Диагностика / Е.С. Романова, Л.Р. Гребенников. – Мытищи : Талант, 1996. – 144 с.
16. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е.Т. Соколова. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 215 с.
17. Соколова Е.Т. Особенности самосознания при невротическом развитии личности : автореф. дисс. ... д-ра психол. наук / Е.Т. Соколова. – М., 1991.
18. Соколова Е.Т. Особенности личности при пограничных расстройствах и соматических заболеваниях / Е.Т. Соколова, В.В. Николаева. – М. : SvR-Аргус, 1995. – 360 с.
19. Стойков И.Д. Анализ защитных проявлений личности : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / И.Д. Стойков. – М., 1986. – 160 с.
20. Столин В.В. Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во Москов. ун-та, 1983. – 284 с.
21. Ташлыков В.А. Психология лечебного процесса / В.А. Ташлыков. – М. : Медицина, 1984. – 182 с.
22. Фрейд А. Психология "Я" и защитные механизмы : пер. с англ. / А. Фрейд. – М. : Педагогика, 1993. – 144 с.
23. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : Республика, 1994. – 446 с.
24. Хьелл Л. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
25. Шапиро А.З. Психолого-гуманистические проблемы позитивности-негативности внутрисемейных взаимоотношений / А.З. Шапиро // Вопросы психологии. – 1994. – № 4. – С. 45–56.
26. Эйдемиллер Э.Г. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – М. : Медицина, 1989. – 192 с.
27. Horney K. Der Neurotische Mensch unserer Zeit / K. Horney. – Stuttgart : Kilper, 1951.
28. Janoff-Bulman R. Coping with traumatic events: the role of Denial in Lighth of People's Assumptive Worlds / R. Janoff-Bulman, Ch. Timko ; [Ed. C.R. Snyder, C.E. Ford] // Coping with negative life events: Clinical and social psychological perspectives. – N. Y. : Plenum Press, 1987.
29. Kellerman H. The Meaning of Tension in Group Psychotherapy / H. Kellerman, R. Plutchik // Group Psychotherapy 1977 : an overview / [Eds.: L.R. Wolberg, M.L. Aronson, A.R. Wolberg]. – N. Y. : Stratton Intercontinental Medical Book Corp., 1977.
30. Lazarus R.S. Positive denial: the case for not facing reality // Psychology Today. 1987. November. – P. 47–60.
31. Perry J.Chr. The Qualification and the Quantification of Defence Mechanisms / J. Chr. Perry. – M. P. D., M. D., N. Y., 1990.
32. Plutchik R. Measuring Emotions and their Derivatives: Personality Traits, Ego Defenses and Coping Styles / R. Plutchik, H.R. Conte // Contemporary Approaches to Psychological Assessment / [Eds.: S. Wetzler, M. Katz]. – N. Y. : Brunner/Mazel, 1989. – P. 239–269.

Антоненко І.Ю. Процес педагогічної взаємодії крізь призму психологічного захисту особистості

Анотація. Стаття присвячена проблемі адаптивного потенціалу психологічного захисту в процесі педагогічної взаємодії як феномену, що стоїть на межі свідомого й несвідомого, норми й патології, що не має чітких понятійних обмежень та являє собою предмет наукового інтересу не лише на рівні особистості, а й на рівні біологічних основ функціонування психіки.

Ключові слова: психологія особистості, адаптивний потенціал психологічного захисту.

Антоненко И.Ю. Процесс педагогического взаимодействия сквозь призму психологической защиты личности

Аннотация. Статья посвящена проблеме адаптивного потенциала психологической защиты в процессе педагогического взаимодействия как феномена, стоящего на границе сознательного и бессознательного, нормы и патологии, который не имеет четких понятийных границ и представляет собой предмет научного интереса не только на уровне личности, но и на уровне биологических основ функционирования психики.

Ключевые слова: психология личности, адаптивный потенциал психологической защиты.

Antonenko I.U. Pedagogical interaction process in the light of psychological protection of personality

Annotation. The article is dedicated to the problem of adaptive potential of psychological defence in the process of pedagogic interaction as the phenomenon, with stands on the border of the conscious and unconscious, standard and pathology, and doesn't have clear conceptual scopes. This phenomenon is the object of scientific interest not only at the level of personality but also at the level of psychical functioning biological bases.

Key words: psychology of personality, adaptive potential of psychological defence.